

- кая энциклопедия» (РОССПЭН), 1998. – 664 с.
9. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский ; предисл., коммент. : Л. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – М. : Экономика, 1989. – 496 с. – (Экономическое наследие).
10. Туган-Барановский М. И. Три великих этических проблемы / М. И. Туган-Барановский // К лучшему будущему : сб. социально-философских произведений. – М. : РОССПЭН, 1996. – 528 с. – (Серия «Научная философия»).

УДК 63.001.4(91)

УЧАСТЬ ВІТЧИЗНЯНИХ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОЇ АГРОНОМІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Т. П. Яцун

Реформування аграрного сектора України є невід'ємною складовою переходу економіки до ринкових відносин. Сучасні умови функціонування світогосподарських систем об'єктивно вимагають від суб'єктів консолідації зусиль для формування міцного базису конкурентоспроможності [9].

Сільськогосподарська кооперація є важливим елементом ринкової економічної системи. До кооперативних дій сільськогосподарських товаровиробників спонукає необхідність гармонізації їх виробничої і ринкової діяльності, тому що сьогодні вони практично позбавлені можливостей щодо отримання кредиту, придбання техніки, добрив, (інших необхідних для господарювання товарів), переробки та вигідного збуту сільськогосподарської продукції. Крім того, їм бракує професійного інформаційного досвіду. Такий стан справ суттєво стримує їх економічний розвиток. У зв'язку з цим зростає актуальність наукових досліджень, присвячених вивченню системи заходів народної агрономії, яка на початку ХХ ст. сприяла успішній модернізації аграрного сектора України. Саме ця обставина й стала визначальною у виборі теми цієї публікації.

Аналіз опублікованих праць дорадянського періоду яскраво свідчить про те, що провідні дослідники, серед яких відомі економісти-кооператори О. В. Меркулов,

П. Б. Шимановський, В. Ф. Тотоміанц, професори В. Ф. Левитській, П. П. Мигулін та інші, присвятили свої праці різним аспектам становлення кооперації та громадської агрономії у Лівобережній Україні, передусім проблемам поширення кооперативних і агрономічних знань для розвитку прогресивного господарювання. Оцінюючи ступінь розробленості цієї важливої науково-практичної проблеми у сучасній історико-економічній літературі, слід визначити, що у ній відображені лише деякі аспекти участі кооперативних організацій у заходах «народної агрономії», а також роль окремих з указаних учених у її розвитку. Названі аспекти у певній мірі висвітлені у працях М. В. Алімана, С. Г. Бабенка, В. В. Гончаренка, О. М. Краснікової, Ю. М. Лелюк, А. О. Пантелеймоненка, П. Т. Саблука та ін.

Мета статті – з'ясувати ступінь впливу кооперативних організацій на підвищення ефективності вітчизняної громадської агрономії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Основними для даного дослідження є методи ретроспективного аналізу, синтезу, аналогій і системного підходу до узагальнення наявної інформації.

Дрібні господарства прагнули пристосуватися до нових для них капіталістичних форм, зокрема, задовольнити вимоги внутрішнього

та міжнародного грошових ринків. Відсутність оборотного капіталу, кредиту, земельних ділянок, сільськогосподарських знань і загальний низький культурний рівень селянських господарів – для вітчизняного села це були типові проблеми [12]. Дієвим знаряддям для вирішення цих проблем стали перші кооперативні організації. Так, доба сільськогосподарської кооперації на території України була започаткована появою так званих «сельскохозяйственных обществ» (асоціацій) і сільськогосподарських товариств, також сільськогосподарських (землеробських або хліборобських) артілей [7, с. 71]. Цьому процесу сприяло скасування кріпосного права. Восени 1865 р. у м. Полтаві відбулися загальні збори членів першої, організованої після реформи 1861 р., сільськогосподарської асоціації з вираженими кооперативними ознаками [8]. Саме ця кооперативна організація спільно із земством широко практикувала заходи громадської агрономії. На думку російського економіста-аграрника Олександра Васильовича Чайнова, її можна визначити як «систему громадських заходів, спрямованих на еволюцію сільського господарства країни у бік найбільш раціональних (в умовах часу та місця) його форм» [11]. До початку масового розвитку кооперативного руху (1915) громадська агрономія і кооперація створили, на думку А. В. Тейтеля, єдиний «агрокооперативний процес».

Тісне переплетення громадської агрономії та кооперації на початковому етапі розвитку такої діяльності вело до певних непорозумінь. Земські діячі почали ставитися до кооперації як до підсобного знаряддя для розвитку громадської агрономії. Проте сільськогосподарські кооперативи не можна було розглядати лише як знаряддя агрономічної допомоги. Кооперативи – це господарські організації. І земству потрібно було спочатку створювати сприятливі умови для здійснення їх ефективної господарської діяльності, щоб з часом кооперація, досягнувши фінансової могутності, могла фінансувати просвітницькі заходи.

Очевидно, що перші кроки сільськогосподарських кооперативів були малоуспішними, бо не спиралися на організаційну підтримку земств. Вона зводилася лише до надання суб-

сидій для відкриття кооперативів. Причини невдач «молодих» кооперативних організацій пояснюються двома обставинами: по-перше, на початку пореформеного періоду (після 1861 р.) у самій організації селянського господарства не було достатнього підґрунтя для розвитку кооперації європейського типу, а, по-друге, земства не мали особливої інституції, яка змогла би цілеспрямовано поставити цю «нову справу» [6]. Тому перші сільськогосподарські асоціації, зокрема Полтавська, під впливом земств довгий час обмежували свою роботу «господарським просвітництвом».

Більш «кооперативною» робота «Полтавського сільськогосподарського общества» (Полтавської сільськогосподарської асоціації) стала починаючи з 80-х рр. XIX ст. У 1893 р. було затверджено його новий статут, який передбачав активізацію та поглиблення кооперативної справи. Він дозволяв також здійснювати постачальницько-збутові операції. Це давало можливість залучати до згаданого кооперативного об'єднання більше сільськогосподарських товаровиробників, включаючи селян [8, 10].

Виробивши чітку стратегію, названа Асоціація започаткувала розвиток обслуговуючої кооперації в Україні й увійшла до числа найстаріших кооперативів Російської імперії. Подібні кооперативні організації з незначним радіусом дії – «местные сельскохозяйственные общества» почали виникати в українських губерніях під впливом аграрної кризи 80–90-х рр. XIX ст. [8]. Першість за кількістю сільськогосподарських асоціацій в Російській імперії посідала Полтавська губернія і нараховувала 224 таких кооперативів, Чернігівська – 55, Харківська – 53 [7, с. 94]. Практично всі сільськогосподарські асоціації поряд з господарською діяльністю широко практикували заходи громадської агрономії.

У 1911 р. Ваханом Фомичем Тотоміанцем була розіслана анкета для опитування думок учених щодо кооперативів і їх впливу на розвиток громадської агрономії й сільського господарства. На його питання О. М. Анциферов, професор статистики із Харківського університету, відповів: «Капітал та кредит із грізних і ворогуючих сил перетворилися на великі й

слухняні знаряддя продуктивної праці, в різноманітні форми кооперативної організації продуктивного використання капіталу: товариства з закупках, збуту і переробки сільськогосподарської продукції, для використання машин і електричної енергії». Він писав, «що центру кооперативної діяльності потрібно знаходитися в центрі економічного життя, зокрема в галузі сільського господарства. А основним елементом кооперативної організації становила б місцева самодіяльність» [2].

Професор Гебхард підкреслював, що «для сільського населення склалось критичне становище. І вихід із нього був єдиний – згуртуватися для захисту своїх інтересів спільними силами. Селянські господарі стали об'єднуватися з метою поліпшення умов господарювання у сільськогосподарські товариства та в кооперативи для збуту своєї продукції на вигідних умовах, придбання кредитів тощо» [4].

Професор Левитський В. Ф. писав у відповіді на анкету В. Ф. Тотоміанцу: «Економічна наука XIX ст. по відношенню до дрібного землеробства зробила два великих відкриття: дрібне рільництво з успіхом витримує конкуренцію з великими землеробськими господарствами, і що кооперація, об'єднавши тисячі дрібних господарств для господарських цілей, дає можливість забезпечення селянським господарствам великий приток капіталів... У кооперації знаходиться невичерпне джерело для підйому селянського господарства на висоту, яка відповідає вимогам сучасної агрономії» [3].

А професор П. П. Мигулін, відповідаючи на питання анкети, зазначав: «Якщо на зміну поміщицькому господарству і старій общині не виступить гарно організована селянська сільськогосподарська кооперація – Росії загрожує економічний крах, ... на кооперацію чекає важливе завдання щодо створення сільськогосподарського кредиту, ... тільки за таких умов можливе і у нас піднесення виробничих сил країни і зміцнення добробуту широких народних мас» [3].

Продовжуючи аналіз заходів громадської агрономії, слід згадати, що така робота у Харківській губернії була спрямована, по суті, на дрібні сільськогосподарські товариства. В 1911 р. у цій губернії функціонувало до

50 сільськогосподарських товариств, а з розвитком ділянкової агрономії в більшості повітів їх кількість значно збільшилась. Агрономічний персонал вів на місцях кооперативну роботу, проте чіткий план був відсутній. При цьому Харківське земство не виділяло коштів на пропагування удосконалених методів збуту та переробки продукції, і лише в 1912 р. управа виділила 1000 крб на розвиток молочно-чарських товариств. У 1911 р. у губернії працювало обласне і п'ять повітових сільськогосподарських товариств. Харківська асоціація, крім проведення просвітницьких і агрикультурних заходів, відкрило склад насіння й добрив. Куп'янська повітова асоціація сільських господарів торгувала машинами та знаряддями, а Богодухівська – здійснювала операції щодо формування укрупнених партій зернових культур [5].

Отже, наприкінці XIX ст. вітчизняний кооперативний рух поступово вже не був формальним і помітно активізувався. При цьому практика земської агрономії показала, що вікового сільськогосподарського досвіду населенню вже було недостатньо. Селянському господарству була необхідна допомога фахівців з різних питань. Цей виклик часу вирішувала громадська агрономія, яка мала на меті запровадження вдосконалених методів техніки землеробства, зміну організаційного плану господарювання відповідно до існуючих умов економічної ситуації, організацію місцевого населення у спілки й групи, які б за допомогою кооперації дали дрібному господарству всі переваги великого та взяли на себе подальше поглиблення нових його форм.

Кооперативні організації сприяли піднесенню, зміцненню та розвитку сільського господарства, забезпечуючи своїх членів довготерміновим і короткотерміновим кредитами. Вони були для своїх членів посередниками при збуті продукції та постачанні засобів сільськогосподарського виробництва. Кооперативні організації розповсюджували сільськогосподарські знання та найефективніші засоби господарювання, підвищували культурний рівень селян, впливаючи на становлення і розвиток громадської агрономії у країні.

Оцінюючи значення такої діяльності, один

із дописувачів журналу «Вестник кооперации» зазначав: «Знання, праця, капітал, навіть позичений – ця трійця винесе нас на широкий простір, на кращу долю! Відкрийте ж дорогу цій трійці! І тоді заросте земля-матінка не бур'янами, а пшеницею доброю» [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашин. Очередная задача. (Потребительская кооперация в Орловской области) / Ашин // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 5. – С. 132–134.
2. Анкета. Опрос мнений о кооперации, произведенный В. Ф. Тотоміанцем // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 2. – С. 57–63.
3. Анкета. Опрос мнений о кооперации, произведенный В. Ф. Тотоміанцем // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 5. – С. 59–71.
4. Гебхард Н. Задачи и значение кооперации. Условия и пределы ее развития / Н. Гебхард // Вестник кооперации. – 1914. – Кн. 1. – С. 34–42.
5. Евдокимов А. Е. Кооперация и общественная агрономия в Харьковской губернии. Письма из России / А. Е. Евдокимов // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 5. – С. 116–125.
6. Меркулов А. Кооперативное движение в России / А. Меркулов // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 5. – С. 99–116.
7. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперативу в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
8. Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооператива в Україні: теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 39–50.
9. Саблук П. Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П. Т. Саблук, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 3–12.
10. Сосновский Н. Полтавское сельское хозяйство (1865–1895 гг.) / Н. Сосновский, С. Велецкий. – Полтава, 1897. – С. 112–114.
11. Чайнов А. В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии / А. В. Чайнов // Избранные произведения. – СПб. – М., 1989. – С. 58.
12. Шимановский П. Б. Новый вид производительной кооперации в сельском хозяйстве / П. Б. Шимановский // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 2. – С. 15–20.

УДК 334.732:631.115.8:637.1

СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

І. О. Рижик

У Російській імперії та на Галичині інтерес до осмислення феномена кооперативу свідчив не тільки про глибинні історичні підстави кооперативних форм соціально-економічного життя, але і про необхідність освоїти західно-європейський досвід кооперативних об'єднань через перехід до розвитку ринкових відносин. Кооперативний рух радикально змінив економічне життя суспільства, до цього часу мало затребуваний. Він міг би позитивно вплинути на відродження та розвиток кооперативу в Україні.

Становленню кооперативного руху на території Російської імперії присвячено велику кількість наукових праць дорадянського пері-

оду, зокрема, таких широковідомих авторів, як О. М. Анциферов, С. Л. Маслов, А. В. Меркулов, М. П. Огановський, С. М. Прокопович, М. М. Соколов, В. Ф. Тотоміанц, М. І. Туган-Барановський, М. Л. Хейсін та ін. Над проблемами кооперативного руху нині плідно працюють українські вчені М. В. Аліман, П. Т. Саблук, В. В. Гончаренко, М. Й. Малік, В. В. Зіновчук, А. О. Пантелеймоненко, Г. В. Черевко та ін. Роботи цих авторів містять значний фактичний матеріал, і об'єктивно відображають процес зародження і розвитку кооперативу, а також основні цифрові дані та господарський механізм функціонування кооперативу.